

Araştırma Makalesi / Research Article DOI: 10.33207/trkede.1417693

KOSOVA'DA 1979 SONRASI ARNAVUT MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ

Albanian Nationalist Movements After 1979 in Kosovo

Esin ÖMER ULUKAYA*

ÖZ: 19. yüzyıl Balkanlarda milliyetçi hareketlerin yaygınlaştığı bir dönem olarak nitelendirilmektedir. Arnavut tarihçilerinin, Arnavut milliyetçiliği üzerine yürüttüğü önemli sayıda araştırmada, Osmanlı egemenliğinin Kosova'da Arnavut milliyetçiliğinin yükselmesinde önemli bir etken olduğu iddia edilmektedir. Aynı zamanda Arnavut milliyetçilik hareketinin doğuşunu küresel dinamiklere bağlayan bilimsel bakış açıları da mevcuttur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Batılı güçlerin yayılmacı çabalarının yanı sıra uluslararası ortam da Arnavut ulusal bilincinin güçlendirilmesine hizmet etmiştir. Bu olgu Kosova'da da yankı bulmuştur. Bölgedeki ekonomik istikrarsızlık ve sosyal eşitsizlikler halk arasında hoşnutsuzluğu artırmış ve isyanları teşvik etmiştir. Ekonomik sorunların ötesinde demokratik bir parlamenter çerçeve oluşturma zorunluluğu da ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak Arnavut parlamenter sisteminin temelleri de bu dönemde atılmıştır. Bazı kaynaklar Arnavut milliyetçiliğini 1789 Fransız Devrimi'nin ilkelerine bağlayarak onu diğer Balkan uluslarından ayırmaktadır. Günümüzde milliyetçilik, özellikle Balkanlarda yaygın bir söylem olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bu çalışma, 1979 sonrası Kosova'da Arnavut milliyetçiliğinin evrimini yönlendiren tarihsel öncülleri araştırmayı ve aynı zamanda çağdaş bölgesel manzarayı değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kosova, Arnavutlar, Milliyetçilik, Kimlik

ABSTRACT: The 19th century is characterized as a period marked by the proliferation of nationalist movements in the Balkans. A significant number of studies on Albanian nationalism conducted by Albanian historians argue that Ottoman rule was an important factor in the increase of Albanian nationalism in Kosovo. Concurrently, there exist scholarly perspectives linking the genesis of the Albanian nationalist movement to global dynamics. Following the aftermath of the First World War, the international milieu alongside the expansionist endeavors of Western powers served to amplify Albanian national consciousness. This phenomenon found resonance in Kosovo as well. Economic volatility and prevailing social disparities in the region exacerbated discontent among the populace,

* Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Balkan Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Edirne, esinomer@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0012-8891

 OPEN ACCESS
© Copyright 2023 TÜEF Dergisi

Geliş Tarihi / Received: 10.01.2024
Kabul Tarihi / Accepted: 17.04.2024
Yayın Tarihi / Published: 31.07.2024

fostering insurgencies. Beyond economic imperatives, the exigency for instituting a democratic parliamentary framework emerged. Consequently, the groundwork for the Albanian parliamentary system was laid during this epoch. Some sources attribute Albanian nationalism to the tenets of the 1789 French Revolution, setting it apart from other Balkan nations. Nationalism persists as a prevalent discourse, particularly in the Balkan region. This study aims to probe into the historical antecedents that propelled the evolution of Albanian nationalism in Kosovo post-1979, along with evaluating the contemporary regional landscape.

Keywords: Kosovo, Albanians, Nationalism, Identity

Cite as / Atf: ULUKAYA, E. Ö. (2024). Kosova'da 1979 Sonrası Arnavut Milliyetçilik Hareketleri. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 14(28), 101-117. <https://doi.org/10.33207/trkede.1417693>

Yayın Tarihi	31 Temmuz 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı
Etik Bildirim	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı/Lisans:	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makaleler https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ tarafından lisanslanır.
Date of Publication	31 July 2024
Reviewers	A Internal (Editor board member) Content review: Two External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes
Complaints	tuefdergisi@trakya.edu.tr

Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Trakya University Journal of Faculty of Letters is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Giriş

Milliyetçi bir hareketin başarısını veya başarısızlığını değerlendirebilmek için üç temel hususu belirtmek gerekmektedir. İlk olarak, hareketin ortaya çıkışını etkileyen koşulları anlamak önemlidir. İkincisi, hareketin doğası ve gelişimi, yani nasıl şekillendiği ve hangi yönde ilerlediği incelenmelidir. Son olarak, hareketin amacı ve gerçekleştirdiği eylemler, hareketin başarısını belirleyen unsurlardır. Milliyetçilik hareketinin ortaya çıktığı koşullar arasında, bir toplumun kendisine ait bir dünya görüşü oluşturması ve bu doğrultuda bir kimlik oluşturması etkilidir. Örneğin, toplumun maddi ve manevi alanlarına yönelik müdahaleler, milliyetçi duyguların güçlenmesinde etkili olabilir (Bozbora, 2022:3). Milliyetçilik kavramı üzerinde yapılan düşünce çeşitliliği, çeşitli değerlendirmeleri de beraberinde getirmektedir. Bazı kuramcılara göre, milliyetçilik, modern toplumun geniş tabanlarına uyarlanmış, sembolik bir akrabalık olarak nitelendirilen bir ulus-devlet doktrindir (Eriksen, 2004: 165). Tüm bu çeşitliliklere rağmen pek çok düşünürün mutabık olduğu bir nokta varsa, o da milliyetçilik fikrinin tamamen modern bir olgudur (Smith, 2013:15).

Arnavut Ulusal Uyanışı (Rilindja Kombëtare Shqiptare), elit bir olgu veya üstten aşağıya bir kültürel hareket olarak başlamıştır. Diğer Balkan uluslarıyla kıyaslandığında, Arnavut milliyetçiliğinin önemli bir özelliği daha vardır: kökenleri ve karakteri bakımından sekülerdir. Arnavut diriliş hareketi liderleri için, seküler bir Arnavut ulusal kimliğine dayalı “kültürel ve dil birliği” tercihi temel bir kavram haline gelmiştir. Arnavut milliyetçiliğinin temel özelliklerinden biri de budur (Demjaha & Peci, 2016 :4).

Balkanlar'da Arnavut milliyetçilik hareketleri 19. yüzyılda Arnavut Ulusal Uyanışı döneminde belirginleşmeye başlamıştır. Arnavut milliyetçiliği, genellikle coğrafi olarak genişletilmiş bir Arnavut Devleti veya Balkanlarda Arnavut nüfusa sahip bir “Büyük Arnavutluk Devleti” kurma fikirleriyle ilişkilendirilmiştir.

Yaklaşık 90 yıl boyunca Yugoslav/Sırp yönetimi altında, Kosova'daki Arnavut milliyetçiliği doğası gereği seküler niteliğini korumuştur. Bu durum, Kosova'da yeni bir Arnavut milliyetçiliğinin gelişmesine yol açmıştır. Eski Yugoslavya'nın çöküşü ve bağımsızlık mücadelesi (1989-1999), Kosovalı Arnavutların en güçlü toplumsal birliğini işaret etmiştir. Bu dönemde Arnavut milliyetçiliğinin temel özellikleri, Batı'ya yakın bir eğilim sergilemesi ve Arnavutların dini ve sosyal geçmişlerine bakılmaksızın genel olarak bir araya gelmesiydi (Demjaha & Peci, 2016 :4).

Kosova'da Arnavut milliyetçilik hareketleri özellikle 1968-1980 arası dönemde üniversite öğrencilerinin protesto gösterileriyle belirginleşmeye başlamıştır. Bu gösterilerde öne çıkan talepler arasında sosyal eşitlik ve bağımsızlık istekleri yer almıştır. Ancak dönemin Yugoslav yönetimi tarafından bu talepler "aşırı milliyetçilik ve irredantizm" olarak ifade edilmiştir. Irredantizm, literatürde "genişleme yanlısı milliyetçilik" veya "kurtarımcılık" olarak tanımlanmaktadır. Kosova'daki Arnavut basını ise bu gösterileri, Yugoslavya'nın diğer bölgelerinde ekonomik ve sosyal refah artarken, Kosova'nın gerilemesi nedeniyle öğrencilerin tepkisi olarak yansıtmıştır.

Arnavut milliyetçiliğinin gelişimi, Batı Balkan ülkelerindeki diğer milliyetçilik akımlarından farklı bir seyir izlemiştir. 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesine rağmen, Arnavutluk sınırları dışında kalan Arnavut nüfusu, ülke içinde yaşayan Arnavut nüfustan daha yüksektir. Bu durum, anavatan dışında yaşayan Arnavutların da milliyetçilik duygusunu daha da kuvvetlendirmiştir.

İç ve dış etkenlerin etkisiyle, Arnavut milliyetçiliği her zaman saldırgan bir tavır sergilememiş ve genellikle savunmacı bir kimliğe sahip olmuştur. Bu milliyetçilik biçiminin, etnik kökeni din etkilerine dayanmamaktadır (Kadria, 2020:21).

Arnavut coğrafyasının komşu ülkeler tarafından bölünmesini önlemek amacıyla, Arnavut vekilleri ve aydınları 10 Haziran 1878'de Prizren'de bir araya gelerek Prizren İttifakı'nı (Lidhja e Prizrenit) kurmuştur. Bu ittifakın kararıyla, tüm Arnavut vatandaşlarının özerk bir bölgede yaşamaları talep edilmiştir. Bu özerk bölgede, Arnavutça'nın resmi dil olması, Arnavutça eğitimin ülke genelinde başlaması, savunma amaçlı güvenlik güçlerinin oluşturulması ve mali işler için bir komisyonun kurulması öngörülmüştür. Ayrıca, Arnavut halkının yaşadığı toprakların, Karadağ ve Sırp orduları tarafından işgal edilmiş olan bölgelerden geri alınması için planlar

yapılmıştır. Aynı zamanda, sınıra silahlı kuvvetlerin konuşlandırılmasına karar verilmiştir (Belegu, 1939:7).

Batı Balkan ülkelerinde milliyetçilik olgusunun ortaya çıkışında Ortodoks ve Katolik inançların da etkisi gözlemlenmektedir. Arnavut halkının demografik yapısında %70 Müslüman, %25 Ortodoks ve %5 Katolik inancına sahip bireyler bulunmaktadır. Bu çeşitlilik, Arnavut milliyetçiliğinin belirlenmesinde Fransız Devrimi'nin ünlü sloganı olan "Özgürlük, eşitlik, kardeşlik" ilkelerinin temel alınmasını tetiklemiştir (Kadria, 2020: 21).

Batı Balkan ülkelerinde, 1844 yılından itibaren milliyetçilik akımlarının artışı, Arnavut milliyetçiliğinin belirginleşmesini de tetiklemiştir. Rusya'nın desteğini alan Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ gibi ülkeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Arnavutların yaşadığı bölgeleri de kapsayan toprakları ele geçirme arzusu ile hareket etmişlerdir. Avrupa'nın "hasta adam" olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Rusya'ya karşı 93 Harbi'nde aldığı yenilginin ardından Anadolu'ya yönelik tehditlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, diğer ülkelerin, Balkan ülkelerini ve Arnavut topraklarını işgal ederek kendi topraklarına katma planları yapmaya yönlendirmiştir.

Günümüz Kosova'sında nüfusun %94'ünü Arnavutlar oluşturmakta olup, Yugoslavya Krallığı döneminde Arnavutlar sosyal ve ekonomik haklara erişim konusunda zaman zaman isyan ve gösterilere başvurmuşlardır. Bu isyanlar ve kalkışmalar 1999 yılına kadar periyodik olarak devam etmiştir. Bu sebeple, Kosova'da yaşayan Arnavutlar ile Sırp'lar arasındaki ilişkiler hiçbir zaman normalleşmemiş ve istenilen düzeye ulaşamamıştır. Yurt dışında yaşayan Arnavutlar, yaşadıkları bölgelerde çeşitli muamelelerle karşılaşmışlardır. Yunanistan'ın kuzeyindeki Çameria bölgesinde yaşayan Arnavutlar, baskı altına alınarak asimile edilmeye çalışılmışlardır.¹ Sırbistan, Makedonya ve Karadağ'da yaşayan Arnavutlar ise baskılara rağmen Arnavut milli kimliklerini korumak için yoğun mücadeleler vermişlerdir.

Kosova'da, milliyetçilik ve mitlerin insan davranışını şekillendirmede çok önemli bir rolü bulunmaktadır. 1389'da gerçekleşen Kosova Savaşı'nın efsaneleri, Eski Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (YSFC)'nin dağılmasının başlangıcına işaret etmektedir. Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki komünist rejimlerin çoğunun çöküşüyle birlikte, sivil toplum

¹ Daha detaylı bilgi için bkz. Blerina Sadik, "Çështja Çame: Vështrim Historiko-Juridik (1913-1939)" Universitetit Europian të Tiranës, Tiranë, 2017.

söylemi ve kavramı 1990'ların başlarında Kosova'da da etkili olmaya başlamıştır. Bu kavram, çoğu Güneydoğu Avrupa ülkesinde olduğu gibi, tek bir hedefi komünizmi reddetmek ve demokratikleşme sürecini başlatmak değil, demokratikleşme ve geçiş süreciyle birlikte devlet inşası sürecini başlatmayı amaçlamıştır. Kosova'daki sivil toplum aktivizmi, Miloseviç rejimine ve onun milliyetçi bir efsaneden esinlenen hegemonik stratejisine karşı bir tepki olarak başlamıştır. Miloseviç rejimine karşı sivil direniş biçimlerini ve Arnavutların 1990'larda ulusal kurtuluşun bir biçimi olarak sivil aktivizmi nasıl kullandıklarını incelemek için, Kosova'nın da bir parçası olduğu Yugoslavya'daki sivil toplumu ele almak gerekir (Kastrati, 2015:73). Ayrıca, Kosova'nın Sırbistan Krallığı'na bağlı bir bölge olarak kabul edilmesi, Arnavutların pek istemediği bir durumdur (Malcolm, 1998: 127).

1. 1960-1981 Yılları Arasında Bölgede Yaşanan Gelişmeler

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya, iki kutuplu sistem haline dönüşmüştür. Josip Broz Tito'nun önderliğinde YSFC'nin, sosyalizmi benimsemesine rağmen diğer SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) ülkelerinden farklılıklar göstermiştir. Orta Avrupa ve Balkan ülkeleri arasında, Alman işgaline karşı en önemli direnişi YSCF'nin Partizan hareketi göstermiştir. YSFC, Alman işgalinden SSCB'nin Kızıl Ordusu'nun desteğini almadan kendi başına mücadele etmiştir. Bu nedenle YSFC, savaş sonrasında SSCB'ye bağımlı olmamış ve bağlantısızlık hareketinin öncülüğünü üstlenmiştir (Uzgel, 2001: 482). Ayrıca, dış etmenlerin etkisi de belirleyicidir. Yugoslav halkının tercihlerinden bağımsız olarak, Batılı ülkeler Yugoslavya'nın varlığını da desteklemişlerdir. Buna ek olarak, Batı'nın gözünde Yugoslavya'nın mevcudiyeti, özellikle Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin tehditlerini bertaraf edecektir. Dolayısıyla, Batı, özellikle bu dönemde Yugoslavya'nın SSCB'nin etki alanına girmemesi için finansal destek sağlamıştır. SSCB ise Yugoslavya'nın sosyalist bir ülke olmasından memnundu (Kenar, 2005: 111).

II. Dünya Savaşı sonrası Josip Broz Tito liderliğinde yeni YSFC'nin kurulması ile birlikte, Almanlara karşı sürdürdükleri mücadelede Arnavutları kendi safına çekmek için bağımsızlık vaat edilmiştir. Ancak, bu vaatler yerine getirilmemiştir. Bu duruma tepki olarak birçok Arnavut, 1945'te Yugoslavya ordusuna karşı silahlı direnişe geçmiştir. Ancak, bu direniş kısa bir sürede Yugoslav ordusu tarafından bastırılmıştır. Kosova ise Voyvodina ile birlikte Sırbistan'a bağlı iki özerk bölge olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Josip Broz Tito'nun, Kosova ile ilgili ölçülü politikası, asıl olarak Kosova'nın Arnavutluk'a bağlanma fikrine karşı bir stratejik hareket olarak ortaya çıkmıştır. Tito, Sırp egemenliğindeki bir YSFC yerine, diğer halkların da eşit olarak yaşadığı "Büyük Yugoslavya" fikrini savunmuştur. Bu durum, Sırp milliyetçilerini hiç memnun etmemiştir. Bu nedenle Josip Broz Tito, günümüzde bile bazı milliyetçi Sırp çevreleri tarafından olumlu bir şekilde hatırlanmamaktadır (Ural, 2014: 158). Bu dönemde, Tito'nun savunduğu "Bratstvo i Jedinstvo" (Kardeşlik ve Birlik) ilkesi bir mit haline dönüşmüştür.

Yugoslavya Komünistler Birliği (YKB)'nin 1981 yılındaki toplantısında Kosova'daki olaylar ele alınmıştır. Toplantıdan çıkan görüşlere göre; "Kosova'daki eylemler "Büyük Arnavutluk" idealini gerçekleştirmek için çıkarılmıştır. Bu durum, Makedonya ve Karadağ'da Arnavutların yaşadığı bölgeleri ve Kosova'nın tamamını kapsamaktadır. Bu idealin, Balkan halklarının uyanışı ve formüle edilmesi ile kendi bağımsız ülkelerini kurana kadar devam etmesi amaçlanmıştır" (Kamil, 2023:123).

Josip Broz Tito döneminde, sosyalist özyönetim sistemi altında, 1960-1980 yılları arasında nispeten daha sakin bir dönem yaşanmıştır. 1969 yılında Priştine Üniversitesi'nde sosyal haklar ve anadilde (Arnavutça) eğitim ve üniversite eğitimi talepleriyle ilgili öğrenci gösterileri, büyük ölçüde kontrol altına alınarak sona erdirilmiştir (Jovic, 2003:124).

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Priştine Üniversitesi'nde Arnavutça eğitim süreci başlamıştır. Aynı dönemde, milli bayramlarda Yugoslavya devlet bayrağına ek olarak Arnavutluk ve Türkiye bayrakları da Kosova'da yaşayan etnik toplulukları temsil etmesi sebebi ile kullanılmaya başlamıştır.² 1974 Yugoslavya Federal Anayasası ile birlikte ekonomide liberalleşme ve özerk bölgelere geniş haklar tanınmıştır. Bu anayasa ile Kosova ve Voyvodina gibi Sırbistan'a bağlı özerk bölgelere diğer cumhuriyetlere benzer haklar verilmiştir ve bu bölgeler aynı zamanda Yugoslavya'nın "yapıcı unsurları" haline gelmiştir. Ancak, Sırbistan'daki aşırı milliyetçi çevreler, özerk bölgelere tanınan bu hakların gelecekte ülkenin birliğini

² 1967 yılında Kosova heyeti, Josip Broz Tito ile yaptığı görüşmede, diğer hususların yanı sıra, Arnavut ulusal bayrağının yeniden kullanılmasını görüşmüştür. Bu dönemde Tito'nun onayı ile birlikte, Yugoslavya'nın resmî törenlerinde ve bayramlarda Kosova'da yaşayan etnik toplulukları temsilen Kosova Türkleri için Türkiye bayrağı, Kosova Arnavutları için Arnavutluk bayrağının kullanılması söz konusu olmuştur. Ancak daha sonraki süreçte, Aleksandar Rankoviç, Kosovalı Arnavutların bayrağının kullanılmasının vatanseverlik duygularını kışkırttığını ve bağımsızlık taleplerini tetiklediğini öne sürerek yasaklanması gerektiğini savunmuştur.

tehdit edeceğini öne sürmüştür. Josip Broz Tito'nun vefatından sonra, Sırp milliyetçilik hareketlerinde artış görülmüştür. Tito'nun 1980'de vefatından sonra, Yugoslavya Komünistler Birliği, ülke birliğini sağlamak konusunda yetersiz kalmıştır. IMF'ye olan aşırı borçlanma ve enflasyon oranlarında ciddi artışlar nedeniyle ülke ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. 1989'da Slobodan Milošević'in iktidara gelmesiyle birlikte, ülkedeki siyasi dengeler de değişmiştir.

1990 yılında Sovyetler Birliği'nin ve ardından Varşova Paktı'nın dağılması, birçok sorun ve krizin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Almanya'nın birleşmesi, Batı dünyasının bir zaferi olarak kabul edilse de, Avrupa'da devlet sınırlarının ihlaliyle sonuçlanan Helsinki Sözleşmesi'nin ilk ihlali olarak görülmüştür. Rusya'nın etkisi altından kurtulan Doğu Avrupa ülkeleri, Batı demokrasisine geçmek için çeşitli yollar aramışlardır. Batı Avrupa, dağılan Varşova Paktı üyelerine AB üyeliği kapılarını açmıştır ve NATO üyelikleri de söz konusu olmuştur.

Yugoslavya'da bu dönemde savaş çığırkanlıkları artmıştır. Sırbistan ve Karadağ, ülkenin üniter bir yapıya sahip olmasını talep ederek diğer tüm cumhuriyetlere bu yapıyı empoze etmeye çalışmıştır. Buna karşılık, Slovenya, Hırvatistan, Bosna Hersek ve Makedonya, konfederal bir yapı önerisinde kararlı bir şekilde hareket etmişlerdir. Bu durum, Yugoslavya'nın parçalanmasına ve günümüzde yedi farklı ülkenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. 1991-1999 yılları arasında sırasıyla Slovenya, Hırvatistan, Bosna Hersek ve Kosova'da çatışmalar yaşanmıştır. Bu süreçte özellikle Bosna Hersek ve Kosova kanlı savaflara sahne olmuştur.

1974 yılında Kosova Sosyalist Özerk Bölgesi Anayasası ile Kosova ve Voyvodina, Yugoslavya'nın yapıcı unsuru olarak kabul edilmiştir. 1974 Anayasası, Milošević rejimi tarafından açıkça ihlal edilerek, Sırbistan Cumhuriyet Anayasası 23 Mart 1989'da önemli değişikliklerle birlikte kabul edilmiştir. Kosova ve Voyvodina'ya tanınan özerklik ve sosyal haklar önemli ölçüde azaltılarak, söz konusu bölgeler Sırbistan'a bağlı hale getirilmiştir. Kosova Parlamentosu'nda yeni Sırbistan Anayasası metnini onaylaması, ülkedeki dengelerin değişmesine neden olmuştur. Parlatonun acil oturum önerisi, Arnavut milletvekilleri tarafından sunulmuş ancak kabul görmemiştir. Bunun üzerine 2 Temmuz 1990 tarihinde Arnavut milletvekilleri, parlamento önünde toplanarak Anayasa Deklarasyonu'nu kabul etmişlerdir. Ardından Kosova Parlamentosu feshedilmiş ve Kosova'da olağanüstü hal ilan edilmiştir. Arnavut siyasi partileri, bu gelişmelerin ardından pasif direnişe geçmişlerdir. Taraflar

arasındaki diyalog girişimleri tamamen tıkanmıştır. Arnavutlar, “gölge devlet” kurarak sivil itaatsizliğe başlamışlardır.

Kosovalı Arnavutların büyük çoğunluğu tarafından desteklenen İbrahim Rugova liderliğindeki Kosova Demokratik Birliği Partisi (LDK-Lidhja Demokratike e Kosovës), Sırp rejimine karşı barışçıl direnişi bir araç olarak benimsemiştir. Soykırım algısıyla karşı karşıya kalan ve savaşı kışkırtmaya hevesli bir rakip ile mücadele eden barışçıl direniş, Arnavutların hayatta kalma şansı olarak değerlendirilmiştir (Maliqi, 1994: 239).

Ancak, o dönem için barışçıl bir yolun gerçekçi olmadığı iddia edilmiştir. Bu durum aynı zamanda “modern” bir Arnavut kimliğinin inşasının bir parçası haline gelmiştir. Bu çaba, bir trajediyi önlemek için liderler ve aydınlar tarafından ortak bir gayretle desteklenmiştir. Liderler, bu yaklaşımı Kosova’daki Arnavut toplumunu sürdürmek için kritik bir strateji olarak görmüşlerdir. Aydınlar ise bunu Kosova’nın Avrupa’nın diğer bölgeleriyle uyumlu hale getirilmesi için bir adım olarak görmüşlerdir (Clark, 2000: 66).

1991 yılında Slovenya, Hırvatistan ve Makedonya Yugoslavya’dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Kosova tek taraflı bağımsızlık ilan etmiştir. 1991 yılı, sivil itaatsizlik ve silahlı direniş hareketi Kosova Kurtuluş Ordusu (UÇK-Ushtria Çlirimtare e Kosovës) faaliyetleri ile sonuçlanmıştır. Öte yandan Arnavutluk, 1991 yılında Kosova’yı egemen ve bağımsız bir devlet olarak tanımıştır. Bu, Kosova’nın uluslararası düzeyde ilk kez tanınmasıdır. Tüm bunlar, Kosova kimliğinin uluslararası toplumun dikkatini çektiği ilk ulusal rejim karşıtı hamleler olarak ifade edilebilir (Akbaba, 2023: 367).

1974 Anayasası’nın feshi ile birlikte, Kosova, ağır ve sistematik insan hakları ihlalleriyle karşı karşıya kalmıştır. Belgrad ve yandaşlarının doğrudan yönetimi altına girmiştir. Sürekli baskı ve sivil itaatsizliğin sonuçsuz çabaları, 1998-1999’da olayların tırmanmasına ve silahlı çatışmaya yol açmıştır (Peci vd., 2006: 2).

Yugoslavya Anayasası’yla uyumlu olarak oluşturulan Yugoslavya Başkanlık Kurulu, altı cumhuriyet ve Sırbistan’a bağlı iki özerk bölgenin seçtiği sekiz üyeden oluşmuştur. Bu üyeler, bir yıl süreyle Yugoslavya Başkanlık Kurulu Başkanı olarak görev yapmıştır. Aynı zamanda, Kosovalı üye de bir yıl süreyle Yugoslavya’nın Cumhurbaşkanı olarak görev almıştır. Bu düzenleme, Slobodan Milošević’in göreve gelmesine kadar devam etmiştir. Ancak, bu dönemde ülkenin gelecekteki düzeninin otoriter ve merkezîyetçi mi, yoksa konfederal bir sistem olarak mı devam edeceği

konusunda anlaşma sağlanamamıştır. Özerk bölgelerin yetkilerinin geri alınması, Kosova Parlamentosu'nun feshedilmesi ve olağanüstü hal ilan edilmesi, Yugoslavya'nın parçalanmasının önünü açmıştır.

Sırbistan, Kosova'daki etnik dengeleri değiştirmek amacıyla hem sömürgeleştirme hem de sınır dışı etme yöntemlerine başvurmuştur. 1939'a kadar olan dönemde, yaklaşık kırk bin Ortodoks Slav vatandaşı, kendilerine tahsis edilen topraklar ve diğer avantajlarla teşvik edilerek Kosova'ya yerleştirilmiştir. Bu süreçte, yarım milyondan fazla etnik Arnavut ise sürgün edilmiş ve Kosova'dan göç etmek zorunda bırakılmıştır (Poulton, 1995: 91).

Dilsel asimilasyon, Sırp egemenliği altına alma eğiliminin bir parçası olarak önceden planlanmış bir ideolojiydi ve özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde etkili oldu. Bu bağlamda, Sırp makamları, I. Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Kosova'yı işgal etmesiyle tüm Arnavut okullarını kapattı. Bunun yerine, Sırp rejiminin izin verdiği yegâne eğitim kurumları dini okullardı (Merđjanova, 2013: 43).

1986'da Slobodan Milošević, Sırbistan Komünist Birliği'nin başkanı olduğunda, Sırbistan'da milliyetçilik hareketlerinin artış gösterdiği ve Sırp entelektüeller ile ülke çapındaki politikacılar tarafından aktif bir şekilde desteklendiği gözlemlenmiştir (Gagnon, 1995: 132).

Kosova'da Arnavut okulları komünist rejimin kurulmasının hemen ardından açılmış olsa da yalnızca birkaç yıl sonra Yugoslavya hükümeti Arnavut okullarının çoğunu kapatmış ve Arnavut ulusal sembollerini ve bayramlarını yasaklayarak Arnavutların kendi kaderini tayin etme isteklerini bastırmıştır. Aynı zamanda 1953'te Türkiye ile Yugoslavya'da yaşayan Türklerin, Türkiye'ye göç etmesine izin veren bir hükümet anlaşması imzalanmıştır. Bu dönemde, Kosova'dan Türkiye'ye büyük bir göç dalgası yaşanmıştır (Merđjanova, 2013: 43).

2. Arnavutluk'ta Yaşanan Gelişmeler

Arnavut devletinin kuruluşu ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki zaman diliminde, Kosovalı Arnavutların milliyetçilik isyanları büyümüştür. Temel amaç, Arnavutluk'un devlet sınırları dışında bırakılan Arnavut kültürel bölgelerinin Arnavutluk toprakları ile birleştirmektir. Arnavut milliyetçileri esas olarak Kosova Ulusal Savunma Komitesi etrafında örgütlenmiştir. Büyükelçiler Konferansı'nın sınırlarını belirlemek, diğer bir deyişle Kosova'nın kurtuluşu ve Arnavutların yaşadığı tüm toprakların birleşmesi hedeflenmiştir. Diğer bir amaç ise Sırbistan'a karşı saldırılar düzenlemek ve sınırda isyancılara silah kaçakçılığı yapmak olmuştur. Bu ayaklanmaya

Hoxhe Kadriu önderlik ederken, diğer üyelerin çoğu Kosova'dan gelen siyasi sığınmacılardı ve en önemlileri ise Hasan Prishtina ve Bajram Curri idi (Vickers,1998: 93).

Hareketin en bilinçli kadroları olan Arnavut milliyetçi liderler, bu bölgesel veya aşiret bilincinden bir ulusal bilinç oluşturmak için çaba harcadılar. Her milliyetçi harekette görüldüğü gibi bu, bölgesel veya kabilesel kimliğin, ulusal kimliğe geçişi için gerekli bir adımdı. Öte yandan Balkan milliyetçiliğinin kültürel ve etnik yapısı Arnavutların özgünlüğünün açıklığa kavuşturulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu iki hedefi gerçekleştirmek için gerekliydi; Arnavutlar arasındaki kabilesel, bölgesel ve dini ayrımları aşarak onları ortak bir kimlik etrafında toplamak ve ayrıca diğer Balkan uluslarının Arnavutlardan farklılığını ortaya koymaktır. Böylece Arnavut dili, ulusal kimliğin inşasında her iki amaca da hizmet eden önemli bir kültürel unsur olmuştur. Arnavut milliyetçi liderler, ulus devlet inşasına yönelik siyasi projelerinin ilk adımı olarak Arnavut toprakları için özerk bir statü talep etmişlerdir (Bozbora, 2012:19).

İki dünya savaşı arasındaki dönemin çoğu, Arnavutların Sırp yetkililere karşı silahlı direniş dönemleri ve Sırp hükümetinin baskıcı politikalarıyla karakterize edilmiştir. Sırp, dil bağlarının Arnavut milliyetçiliğini körükleyebileceği gerekçesiyle, Arnavutların Arnavut dilinde eğitim almalarını özellikle istememişlerdir (Perritt, 2010: 18).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bile Kosovalı Arnavutlar Yugoslavya'nın bir parçası olarak kalmıştır. Sosyalistler, işgalci güçlerle savaşmak için partizanlara katılmaları halinde Arnavutluk'a katılacaklarına dair vaatlere rağmen Yugoslavya'nın bir parçası olarak kalmışlardır. Sonuç olarak, Aralık 1944'te Arnavutluk Kosova Ulusal Kurtuluş Komitesi, Kosova'nın Arnavutluk ile birleştiğini duyurmuştur (Calic, 2000: 19).

1918'de kurulan Yugoslavya Krallığı döneminden başlayarak, Arnavutluk devleti sınırları dışında kalan Arnavut halkı farklı zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Arnavutluk, Kral Ahmet Zogu tarafından yönetilmiştir. Savaşın ardından Arnavutluk Komünist Partisi Başkanı Enver Hoca (Enver Hoxha) iktidara gelerek, 1985 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Arnavutluk, bu dönemde içe kapanık bir politika izleyerek benzersiz bir komünist yönetimle karşı karşıya kalmıştır.

Kasım 1908'de Manastır Kongresi'nde Arnavut alfabesi kabul edilmiştir. Bu alfabenin kabul edilmesi, dört yıl sonra 1912'de bağımsızlığını ilan eden Arnavutluk devletinin tanınmasında önemli rol oynamıştır. Kosova'da ise 1941'den itibaren Arnavutça eğitim verilmeye başlanmıştır. Zaman zaman

zorluklar yaşansa da 1960'lardan sonra durum düzelmeye başlamıştır. 1968'de Priştine Üniversitesi'nde Arnavutça yükseköğrenim programları açılmıştır.

3. Kosova'da Arnavut Milliyetçilik Hareketleri

Kosova, 1968, 1981 ve 1988 yıllarında meydana gelen geniş çaplı gösterilere ev sahipliği yapmıştır. Bu gösteriler sırasında birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Üniversite öğrencileri, madenciler ve vatandaşların geniş katılımıyla gerçekleşen bu olayların polis güçleri tarafından şiddet kullanılarak bastırılması uluslararası alanda büyük yankı uyandırmıştır.

1968-1981 yılları arasındaki öğrenci gösterileri, Priştine Üniversitesi öğrencilerinin ülkedeki ekonomik ve sosyal durumun iyileşmesi için yapılmıştır. Bu olaylar, Yugoslavya'da siyasi çevreleri zor durumda bırakmıştır. Bu grev ve gösterilerde ortaya çıkan talepler ve devletin hedefleri hakkında, özellikle Sırbistan'da geniş halk kitlelerine hiçbir zaman doğru bilgi verilmemiştir. Daha ziyade, kasıtlı bir şekilde gerçek durum çarpıtılarak, belirli siyasi amaçlara ulaşmak için karşı tarafı suçlayan ve kendi lehine haklı çıkmaya yönelik, medya aracılığıyla halkı kışkırtmayı amaçlayan karalama kampanyaları düzenlenmiştir (Ivković, 2015: 153).

1945-1991 yılları arasında Arnavut-Sırp ilişkilerinin yeniden şekillendirilmesi, aslında Sırp ve Arnavut etnik milliyetçiliğinin de ivme kazanmasını tetiklemiştir. Dönemin Yugoslavya'sında ekonomik kalkınma ve refah açısından en geri kalmış bölgelerinden biri olan Kosova'da bu dönemde Arnavut gençlerinde milliyetçilik hareketleri de artış göstermeye başlamıştır. Siyasi elitlere göre, bu durumun Sırbistan hükümeti tarafından bilinçli olarak manipüle edildiği düşünülmüştür. Zira Kosova'da anayasal hakların geri alınması ve olağanüstü halin ilan edilmesi için halkı kışkırtmanın gerekliliği öne sürülmüştür.

YSFC'de yönetim, ülkede baş gösteren her tür milliyetçi harekete şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak, politik, kültürel ve ekonomik hayatın "sonsuzca kadar uzanan âdemi merkezîyetçilik politikaları" ile bir bakıma milliyetçiliği körüklemiştir. 1968-1980 döneminde Arnavut halkının sosyal protestoları "milliyetçilik irredantizmi" etiketiyle damgalanmış ve onlara karşı bir strateji belirlenmiştir. Bu nedenle, Kosova'daki Arnavutların bu tavrı, devletin sınırları içinde yer alan toprakları ele geçirme amacını ifade eden genel bir politik tanımlama olan "İrredantizm" olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Dejan Joviç'e göre, 1981 yılında Kosova'da üniversite öğrencileri tarafından düzenlenen gösteriler ne Batı yanlısı ne de sosyalizm sistemine karşı bir duruş sergilememiştir. Bu gösteriler, Yugoslavya'da yaşanan haksızlıklara karşı yapılmıştır. Kosova'ya Federal Fon tarafından yapılan yatırımlara rağmen diğer cumhuriyetlerle aralarındaki ekonomik farklar azalmamış, aksine daha da artmıştır. İşsizlik ve ekonomik sıkıntılar, toplumsal sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Daha adil bir sosyal paylaşım talep edilmiştir. Ekonomik kalkınma alanında yaşanan farklılıkların artması ve sosyal sorunların ortaya çıkması, toplum için önemli sorunlar arasında yer almıştır. Sosyal özyönetim sisteminin temel hedefi "sınıf farkı olmayan bir toplum" oluşturmak iken, sosyal sıkıntıların vurgulanması, iktidardaki politik elitin dikkate alacağı bir durum olmamıştır (Jovic, 2003: 207).

Josip Broz Tito'nun vefatından sonra yönetimi devralan Slobodan Miloşević, Yugoslavya'nın dönem başkanlığında gerekli oy çoğunluğunu sağlamaya odaklanmıştır. Başlangıçta, Voyvodina ve Karadağ'da kendi hükümetlerinin istifasına yol açan kitlesel protestoları teşvik etmiş ve desteklemiştir. Bu iki federal birimde oluşturulan kukla rejimler, Miloşević'e sadık ve kendisi tarafından kontrol edilmiştir. 1989'da iki özerk bölgenin gücünü önemli ölçüde azaltacak olan değiştirilmiş bir Sırbistan anayasası, Kosova, Voyvodina ve Sırbistan hükümetlerinin onayına sunulmuştur. Bu değişiklikler ilk kez 10 Mart 1989'da Voyvodina Meclisi'nde, ardından 23 Mart'ta Kosova Meclisi'nde ve 28 Mart'ta Sırbistan Meclisi'nde onaylanmıştır. Polis ve askeri tanklarla çevrili Kosova Meclisi binası, milletvekillerini değişiklikler lehinde oy kullanmaya zorlamış ve Sırbistan'ın eyalet üzerindeki gücünü geri getirecek anayasal değişiklikler yapmıştır. Bunu yaparak Sırbistan, Federal Cumhurbaşkanlığında üç sandalyenin kontrolünü ele geçirmiştir (Merdjanova, 2013: 74).

Bu dönemde, 1989'da İnsan Haklarını ve Özgürlükleri Koruma Konseyi ve Kosova Bağımsız Sendikalar Birliği gibi diğer bağımsız kuruluşlar da kurulmuştur. Bu süreçte, 1990'ların başında tüm Yugoslavya cumhuriyetleri, çok partili demokratik sisteme geçerek Yugoslavya Komünist Ligi'nden ayrılmışlardır. Ancak Kosova'da, tek parti sisteminden çok parti sisteme, komünist sol tek parti sisteminden sağcı tek parti sistemine geçiş yaşanmıştır (Agani, 2015:5-8).

1990'lı yıllarda Yugoslavya'nın geleceğinin üniter merkezîyetçi mi yoksa konfederasyon şeklinde mi olacağı ikilemi ve artan milliyetçilik hareketleri, Yugoslavya'nın parçalanmasını tetikleyen temel faktörler haline gelmiştir.

Yugoslavya'nın parçalanmasına yol açacak ilk çatışmaların Kosova'da başlaması beklenirken, Slovenya ve Hırvatistan'da 1991'de çatışmalar patlak vermiştir. Ardından 1992-1995 yılları arasında tüm dünyanın gözü önünde Bosna Hersek kanlı çatışmalara sahne olmuştur. Kosova'da ise 1998-1999'da yaşanan çatışmaların ardından NATO'nun müdahalesi gerçekleşmiştir. Kosova'da sivillere yönelik insanlık suçları işlendiği iddiasıyla Güvenlik Konseyi'nin kararı alınmadan yetmiş sekiz gün süren NATO müdahalesi gerçekleştirilmiştir. 9 Haziran 1999'da Makedonya'nın Kumanova şehrinde Milošević rejimi Askeri-Teknik Antlaşmayı imzalamış ve Yugoslav askerleri güçleri Kosova'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda, Kosova günümüzde “sui generis” bir örnek teşkil etmektedir.

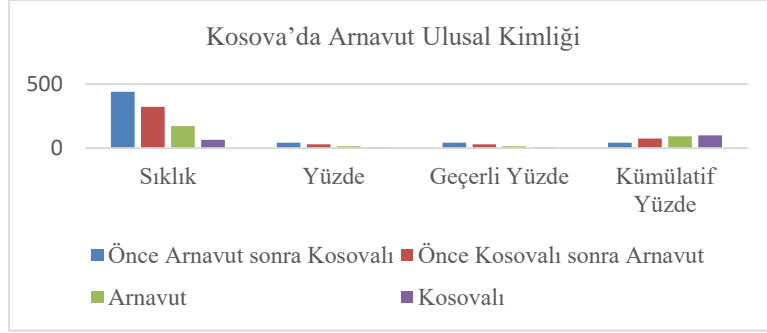
Günümüzde yapılan araştırmalarda, Kosova'da yaşayan Arnavutların önemli bir kısmının, Arnavut ulusal kimliğini ön planda tuttıkları gözlemlenmiştir. 2016 yılında Kosova Politika Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen kamuoyu araştırmasına katılan yaklaşık bin Kosova vatandaşı, ulusal kimlikleri hakkında sorulan soruları yanıtlamıştır. Söz konusu Enstitü tarafından hazırlanan bu kamuoyu araştırmasının sonuçlarına göre, katılımcıların %43,9'u kendilerini öncelikle Arnavut, ardından Kosovalı olarak tanımlarken, %32,1'i önce Kosovalı, sonra Arnavut olarak tanımlamıştır. Araştırmaya katılanların %17,3'ü kendilerini sadece Arnavut, %6,7'si ise sadece Kosovalı olarak tanımlamıştır. Bu araştırmanın sonuçlarına göre, Kosovalı Arnavutların önemli bir kısmı (%61,2) kendilerini öncelikle Arnavut olarak tanımlamıştır, bu da Arnavut ulusal kimliğinin daha ön planda olduğuna işaret etmektedir. (Kosovar Institute for Policy Research and Development Report, 2016: 90).

Tablo 1: Kosova'da Arnavut Ulusal Kimliği Üzerine Yapılan Çalışma Sonucu

	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Önce Arnavut sonra Kosovalı	439	43,9	43,9	43,9
Önce Kosovalı sonra Arnavut	321	32,1	32,1	76
Arnavut	173	17,3	17,3	93,3
Kosovalı	67	6,7	6,7	100

Kaynak: Kosova Politika Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü (KIPRED), Priştine, Kosova, 2016, s.90.

Grafik 1: Kosova'da Arnavut Ulusal Kimliği Üzerine Yapılan Çalışma Sonucu

Kaynak: Kosova Politika Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü (KIPRED), Priştine, Kosova, 2016, s.90.

Sonuç

Kosovalı Arnavutların, Kosova'daki Sırp egemenliğine karşı direnişi, temel olarak Yugoslavya'dan bağımsız bir devlet olma arzusuyla gerçekleşmiştir. Kosova'daki Arnavut liderlerin ve isyancıların bu özlemleri, bölgedeki Arnavut milliyetçilik duygularının yükselmesine de sebep olmuştur.

1979-1981 yılları arasında Priştine Üniversitesi, Arnavut öğrencilerin protestolarına ev sahipliği yapmış ve bazı kaynaklara göre gençler arasında Arnavut milliyetçiliğinin artmasına da neden olmuştur. Öğrencilerin ekonomik ve sosyal haklar konusundaki şikâyetleri, kısa sürede bağımsızlık taleplerine dönüşmüştür. Bu dönemde, Arnavutluk ile birleşme ve tek ulus, tek devlet olma fikri de gündeme gelmiştir. Kosova'nın, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ne bağlı diğer bölgelerine kıyasla neden ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyinden yoksun olduğu da sorgulanmıştır. Bu durum, farklı aralıklarla, 1999 NATO müdahalesine kadar devam etmiştir.

2008 yılında Kosova'nın tek taraflı bağımsızlık ilanından sonra, Kosovalı Arnavutlar arasında Arnavut milliyetçiliği düşüncesinin bir şekilde arka plana atılmış olması veya en azından çok etnikli bir Kosova devleti oluşturma fikri ortaya çıkmıştır. Bu durum, Kosova bayrağında yer alan ve altı farklı etnik grubu temsil eden yıldızlara da yansımıştır. Ancak yapılan araştırmalarda, Kosovalı Arnavutların kendilerini önce Arnavut sonra Kosovalı olarak tanımladıkları da gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, Kosovalı Arnavutlar için ulus ve devlet kavramları aynı veya eşit değildir. Ulus Arnavut, devlet ise Kosova olarak tanımlanmaktadır.

KAYNAKÇA

- AGANI, Mentor (2015), *Integrimi i partive politike në organizatat ndërkombtëare të partive politike: Shpjegimi i Vonesës*, KIPRED dhe KAS. Prishtinë.
- AKBABA, Sertan (2023), *The Role of Non-National Actors in a National Start-Up: Case of Kosovo*, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi / Journal of Balkan Research Institute, Cilt/Volume 12, Sayı/Number 2, Aralık/December, ss. 355-381, Edirne.
- BELEGU, Xhafer (1939), *Lidhja e Prizrenit dhe veprimet e saj 1878 – 1881*, Tiran.
- BOZBORA, Nuray (2012), *Failures And Achievements of Albanian Nationalism in the Era of Nationalism*, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Volume: 1 Issue: 1, ss. 3- 22, Edirne.
- CALIC, Marie-Janine (2000), *Kosovo in the Twentieth Century: A Historical Account*, *Kosovo and The Challenge Of Humanitarian Intervention: Selective Indignation, Collective Action, and International Citizenship*, Eds.: Albrecht Schnabel & Ramesh Thakur, United Nations University Press, New York, Paris, Tokyo.
- CLARK, Howard (2000), *Civil Resistance in Kosovo*, Pluto Press, London.
- DEMJAHA, Agon & Lulzim Peci (2016), *What happened to Kosovo Albanians: The impact of religion on the ethnic identity in the state building period*, Policy Paper, No. 1/16 – June 2016.
- ERIKSEN, Thomas Hylland (2004), *Etnisite ve Milliyetçilik*, Avesta, İstanbul.
- GAGNON, V.P.Jr. (1995), *Ethnic Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia*, International Security, Vol. 19, No. 3, Winter.
- IVKOVIĆ Marjan, PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ Tamara, PRODANOVIC Srdjan, (2015), *Srpsko-albanski odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji: protesti na Kosovu i teret sistemske legitimizacije*, Institut za Filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu, Edicija TonB, Belgrad.
- JOVIC, Dejan (2003), *Jugoslavija- Drzava Koja Je Odumrla. Uspon kriza i pat Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Nota Bene, Prometel, Zagreb.
- KADRIA, Sali (2020), *Nacionalizmi shqiptar në vitet 1912 – 1924*, Botimet Albanologjike, Tiranë.
- KASTRATI, Ardian (2015), *Civil Society Development and its Impact on the Democratization Process in Kosovo*, Mediterranean Journal of Social Sciences, Vol. 6 No. 2 S5, April 2015.
- KAMİL, İbrahim (2023), *Soğuk Savaş Döneminde Yugoslavya, Siyaset- Ekonomi-Dış Politika (1945-1990)*, Kriter Yayınevi, İstanbul.
- KENAR, Nesrin (2005), *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya, Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu*, Palme Yayıncılık, Ankara.

- MALCOLM, Noel (1998), *Kosovo A Short History*, New York University Press, New York.
- MERDJANOVA, Ina (2013), *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans between Nationalism and Transnationalism*, Oxford University Press, London.
- URAL, Selçuk (2014), *Balkanlarda Aşırı Milliyetçiliğin Gölgesinde Kosova ve Bağımsızlık*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 2014, ss. 149-180.
- UZGEL, İlhan. (2001), *Yugoslavya'nın Kuruluşu*, Ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001, İstanbul: İletişim Yayınları.
- PECI, Lulzim, DUGOLLI, Ilir, MALAZOGU, Leon, (2006), *Negotiating Kosovo's Final Status*, Conference: Negotiating Kosovo's Final Status.
- PERRITT, Jr Henry (2010), *The Road to Independence for Kosovo: A Chronicle of the Ahtisaari Plan*, Cambridge University Press, Cambridge.
- POULTON, Hugh (1995), *Who Are the Macedonians?*, Hurst, London.
- SADIK, Blerina (2017), *Çështja Çame: Vështrim Historiko-Juridik (1913-1939)*, Universitetit European të Tiranës, Tiranë, Prill 2017.
- SMITH, Anthony D. (2013), *Milliyetçilik*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Atıf Yayınları, Ankara.
- VICKERS, Miranda (1998), *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, Columbia University Press, New York.
- QOSAJ-MUSTAFA, Ariana, HAXHOLLI, Violeta, SEJDULLAHU, Njomza, (2016), *Çfarë ndodhi me shqiptarët e Kosovës: Ndikimi i religjionit në identitetin etnik në periudhën e shtet-ndërtimit*, Instituti Kosovar për Hulumtim dhe Zhvillim të Politikave, Punim i Politikave (KIPRED), Nr.1 /16 – qershor 2016.